

अहिल्याबाई होळकरांचे चांदवड परगण्यातील कार्य

शिरसाठ गुंजन अशोकराव

Ph D. Student, Dept Of History, Pune University.

सारांश:

चांदवड परिसराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. चांदवड हा नाशिक जिल्ह्यातील महत्वाचा तालुका आहे. होळकरांच्या विशेषतः अहिल्याबाईंच्या ताब्यात आल्यापासून या परगण्याची प्रगती होत गेली. देवी अहिल्याबाईंच्या काळात स्थिर शासन व्यवस्था पहायला मिळते. त्यांनी भारतभर लोकोपयोगी कामे केली. तसाच त्यांनी चांदवड परगण्याचाही विकास घडवून आणला.

प्रस्तावना:

चांदवड खरे नावारूपास आणले ते होळकरांनी! दिल्लीच्या मोगल बादशाहने मल्हारराव होळकरांना चांदवडची जहागिरी दिली, तर सरदेशमुखी त्यांनी २५ हजार रुपये रोख देवून खरेदी केली.१ पुढे चांदवडला होळकरांच्या जहागिरी अंतर्गत उपराजधानीचा दर्जा प्राप्त झाला होता. अहिल्याबाई होळकरांच्या काळात चांदवड परगण्याचा खऱ्या अर्थाने विकास झाला. अहिल्याबाईंचा जन्म ३१ मे १७२५ ला अहमदनगर जिल्ह्यातील चौंडी या गावी झाला.२ त्यांच्या वडीलांचे नाव माणकोजी शिंदे तर आईचे नाव सुशिलाबाई होते. माणकोजी शिंदे गावचे पाटील होते. अहिल्याबाई व खंडेरावांचा विवाह स्वतः पेशव्यांनी इ.स. १७३३ ला मोठ्या थाटामाटाने लावून दिला.३ अहिल्याबाई व खंडेरावांना खंडेरावांना इ.स.१७४५ ला मालेराव व इ.स. १७४८ ला मुक्ताबाई ही दोन अपत्ये झाली. खंडेरावांच्या खंडेरावांच्या वागणूकीला पाहून मल्हाररावांनी अहिल्याबाईंना राजकार्यात सक्षम करायला सुरुवात केली होती, आणि त्याही यासाठी योग्य सिध्द झाल्या. इ. स. १७५४ मध्ये कुंभेरीच्या वेढ्यात खंडेरावांचा मृत्यू झाला अहिल्याबाईंनी धर्माप्रमाणे सती जायचा निर्णय घेतला. तेव्हा मल्हाररावांनी त्यांना सती जाण्यापासून परावृत्त केले.३ खंडेरावांच्या मृत्यूनंतर तर अहिल्याबाईंनी राजकार्यात अधिकाधिक लक्ष द्यायला सुरुवात केली.

मल्हाररावांनी अहिल्याबाईंना राज्यकारभार सांभाळण्यासाठी राजनीती पाठ दिले. हे त्यांच्या पत्रांवरून स्पष्ट होते. अहिल्याबाई प्रजेला आपल्या मुलांप्रमाणे मानत. त्यांचा व्यवहार सर्वांशी

आदरपूर्वक असे. परंतू जर कुणी जनतेशी दुर्व्यवहार केला तर ते त्यांना सहन होत नसे एकदा चांदवडच्या मामलेदाराने एका बोहऱ्याला त्रास दिला ही बातमी अहिल्याबाईंच्या कानावर गेली तेव्हा त्यांनी त्याला पत्र लिहून चांगलेच खणसावले की जनतेचा आदर केला पाहिजे. भविष्यात अशा प्रकारची वागणूक खपवून घेतली जाणार नाही. पुन्हा जर अशी तक्रार कानावर आली तर त्याचा परिणाम चांगला होणार नाही.४ यावरून अहिल्याबाईं कामाच्या बाबतीत किती शिस्तप्रिय होत्या हे दिसून येते. अहिल्याबाईंनी संपुर्ण भारतभर प्रमुख तिर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी मजबूत घाट बांधले. धर्मशाळा बांधल्या, अन्नक्षेत्रे उघडली त्यात अपंग, असहाय गोरगरीबांना राहण्याची सोय केली.५ त्या त्या ठिकाणच्या ग्रामोद्योगाला प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे देशातले यात्रेकरू तिर्थक्षेत्री येवून ग्रामोद्योगांतगत निर्मीती केलेल्या वस्तू विकत घेवू लागले. यामुळे व्यापार उदीम वाढीस लागला. चांदवड परगण्यामध्येही अहिल्याबाईंनी अनेक लोकयोपगी कामे केली. त्यांनी महामार्गावर प्रवास करणाऱ्या यात्रेकरूंना विश्रांती व थकवा दूर होण्यासाठी रस्त्याच्या दुतर्फा झाडे लावली ती झाडे आजही रस्त्यावरून जाणाऱ्या पदचाऱ्यांना सावली देतात. त्याचप्रमाणे पिण्याच्या पाण्याचे महत्त्वही त्या जाणून होत्या. गावोगावी लोकांच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सुटावा म्हणून त्यांनी गावात ठिकठिकाणी पायऱ्या बांधलेल्या विहिरी बांधून आपल्या जनतेची पिण्याच्या पाण्याची चांगली सोय केली होती. त्यांनी चांदवड येथेही रंगमहालात प्रचंड विहिर बांधली.६ या विहिरीला तिन्ही बाजूंनी पायऱ्या व कमानांच्या टप्प्याने तळ गाठता येतो. प्रचंड हत्तीसुध्दा पायऱ्यांच्या वाटेने विहिरीच्या तळभागाकडे जावून पाणी पिवू शकतो इतका मोठा व्यास या विहिरीचा आहे. पाणी टंचाईच्या आजच्या परिस्थितीत रंगमहालातील प्रचंड विहिर चांदवड तालुक्याला वरदान ठरली आहे. या भागाने अनेक दुष्काळ अनुभवले परंतू या विहिरीचे पाणी कधीच आटले नाही. या पाण्याचा उपयोग सध्या चांदवड तालुक्यातील अनेक गावांना टेकरने पाणीपुरवठा करण्यासाठी होतो. ७

वर्षातील काही दिवस अहिल्याबाईंचा मुक्काम हा चांदवडला असे.८ त्या अत्यंत धार्मिक, सहिष्णू व कर्तव्यतत्पर अशा राजयोगिनी होत्या. त्या रेणूका मातेच्या परम उपासक होत्या. अहिल्याबाईं चांदवडला ज्या रंगमहालात वास्तव्य करीत त्या रंगमहालापासून रेणूका मातेच्या मंदिरापर्यंत भुयार असून या भुयारातून त्या रेणूकादेवीच्या दर्शनाला जात असत. हे भुयार आजही शाबूत आहे. देवीच्या मंदिरात जेथे नंदी ठेवला आहे त्याठिकाणी या भुयाराचा मार्ग असल्याचे सांगितले जाते.९

रेणूका मंदिराचा त्यांनी जिर्णोध्दार केला. मंदिराला दगडी कोट बांधून त्याच्या समोर देखण्या दीपमाळ उभारल्या.१० याशिवाय अहिल्याबाईंनी चांदवडला मारुती, मुईश्वर, विठठल, कार्तिकेश्वर, पांढरा हनुमान, श्री कृष्ण, गणपती, खंडेराव आदि देवतांची मंदिरे उभारली आहेत.११ अहिल्याबाईंनी चांदवड गावाच्या उत्तरेला खोकड नावाचा तलाव मातीचा तलाव बांधला असून त्याचा सांडवा चुन्यात बांधलेला आहे. या तलावात पलीकडे असलेल्या वरबाडे गावाजवळील तीरळी नाल्यावर चुन्याचे बांधकाम करून चारी द्वारे या नाल्याचे पाणी होळकरांच्या खोकड तलावात आणून सोडले आहे.१२

संपुर्ण देशात अहिल्याबाईंनी अनेक धर्मशाळा बांधल्या, तसेच त्यांनी चांदवड येथेही धर्मशाळा बांधली होती. "ही धर्मशाळा कार्तिकेश्वर महादेव मंदिराचे दरम्यान असून चष्मे दोन आहेत".१३ अशी या धर्मशाळेची नोंद आढळते. अहिल्याबाईंनी जुन्या होळकर वाड्यात एक वाडा गोठारा करीता बांधला होता. त्यात लाकडी काम असलेले श्री कृष्ण मंदिर उभारले. हे मंदिर व वाडा त्यांनी चंदूभट दिक्षित यांना दान दिल्याचा संदर्भ मिळतो.१४ आजही चंदूभट यांचे वंशज तेथे निवास करतात व त्यांच्याकडून या मंदिराची पुजाअर्चा व देखभाल केली जाते. सुभेदार मल्हाररावांनी आपल्या हयातीतच राज्याचा कारभार अहिल्याबाईंकडे सोपविला होता. सुभेदारांच्या कित्येक लढायात बाई बरोबर राहत असल्याने तिला फौजेच्या हालचाली, डावपेच, तहाच्या अटी ठरविणे वगैरे राजकारणाची चांगली माहिती झाली होती.१५ सुभेदारांच्या पश्चात तर ती होळकर राज्याचा पुर्ण कारभार बघत होती. अहिल्याबाईंचा दरारा असल्याने त्यांच्या राज्याकडे वाकड्या नजरेने पहाण्याची आसपासच्या कोण्याही राज्याची हिम्मत झाली नाही. मल्हाररावांच्या कारकिर्दीपासून अहिल्याबाईंच्या सासूच्या नावे खाजगीची जहागीरी चालू होती. हा मान गौतमाबाईं निर्वृतल्यानंतर अहिल्याबाईंना लगेच मिळाला.१६ त्यांच्या कारकिर्दीत खाजगीचे उत्पन्न दौलतीहून वेगळे असून तिला "अहिल्याबाईंची गादी" म्हणण्याचा प्रघात होता. खाजगीचे दिवाण व फडणीस वगैरे दरखी कामगार स्वतंत्र असून खासगीच्या उत्पन्नातूनच तेथील धर्मदाय व देवस्थानचा खर्च चालत असे.१७

१ जुलै १७७२ मौजे कुरडगाव परगणे चांदवड येथील बल्लाळ दावजी पटिल तक्षीम नीमे पाटिलकी यांच्या आजोबांनी १ रुपयाला तो हिस्सा विकला होता, परंतु त्यांना १ रुपया ही मिळाला नाही आणि त्यांच्या पाटिलकिच्या हिस्स्याचा कागदही त्यांना परत मिळत नव्हता. त्रिंबकराव बल्लाळ यांना अहिल्याबाईंनी तो कागद शोधून त्यांना परत करण्याचा आदेश दिला होता.१८ इ.स. १७७९ अहिल्याबाईंनी मौजे सिवडी परगणे चांदवड येथील गणेशराम गुमास्ते यांना गंगाजी आखाडा त्रिंबकराज येथे प्रयागतीर्थ येथील तलावाची रखवाली करतात त्यांना दरसाल रुपये ९६ देण्याचे सांगितले.१९ इ.स. १७९३ ला मुक्ताबाईं फणसे यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या इच्छेप्रमाणे मौजे उसाड परगणे चांदवड हा गाव अहिल्याबाईंनी वेदमूर्ती चिमणभट, बाळभट व बाबादेव भट यांना इनाम दिला.२०

इ.स. १७६१ मध्ये सासू गौतमाबाईं, इ.स. १७६४ मध्ये मल्हारराव आणि इ.स. १७६५ मध्ये मालेराव मृत्यू पावल्याने अहिल्याबाईंवर दुखाचा डोंगर कोसळला. अशी एकामागून एक कुटूंबातील माणसे सोडून जात असतांना देखील होळकरशाही टिकविण्याचे आणि प्रजाहितासाठी सत्ता व संपत्तीचा संपत्तीचा वापर करण्याचे व्रत घेवूनच त्यांनी राज्यकारभार हाती घेतला होता. १३ ऑगस्ट १७९५ ला अहिल्याबाईंचा मृत्यू झाला.२१

संदर्भ व टिपा

१) ठाकूर वा.वा. होळकरशाहीचा इतिहास, भाग-१ पृ १०२, १०४, १०५, १०६

- २) विनया खडपेकर, ज्ञात अज्ञात अहिल्याबाई होळकर, पृ.१
- ३) मुक्ताबाई लेले, लोकमाता अहिल्याबाई, पृ.१९
- ४) ठाकूर वा.वा. हो. इ. सा. भाग १ पृ. २०१
- ५) मुक्ताबाई लेले, होळकर कुलभूषण अहिल्याबाई होळकर, पृ.६६,६७
- ६) सुलोचना पाटील, कुलभूषण अहिल्याबाई होळकर, पृ.३२२
- ७) दैनिक नई दुनिया दिनांक ३१-१-१९८९,
- ८) आनंद नियतकालिक चांदवड विशेषांक पृ. २१
- ९) तत्रैव पृ. २१, पवार मुलाखत
- १०) तत्रैव पृ. २१,
- ११) युगानुयुगे चांदवड पृ.५२
- १२) आनंद नियतकालिक चांदवड विशेषांक पृ. ४४
- १३) अहिल्याबाई होळकर १८ व्या शतकातील भारतीय महिला कार्यकर्त्या, शोध प्रबंध पुणे, पुणे,पृ.२४५
- १४) ठाकूर वा.वा. हो. इ. सा. भाग १ पृ. १६१
- १५) हरीलाल शर्मा, अहिल्याबाई, पृ.८४
- १६) एम. डब्लू. बर्वे, देवी अहिल्याबाई, पृ. १२२, १२३
- १७) तत्रैव पृ. १२३
- १८) आठले संग्रह, सितामहू पत्र क्र. ५०
- १९) चांदवड दसर मुंबई पुराभिलेखागार रु. क्र. १ पु,१ पत्र क्र. ३५००२
- २०) ठाकूर वा.वा होळकरशाहीचा इतिहास, भाग १ पृ. २७८
- २१) मुक्ताबाई लेले, होळकर कुलभूषण अहिल्याबाई होळकर, पृ.७८